

A kommunikációs fragmentumok mint a nyelvhasználat alapvető egységei¹

A beszélő a memóriájában kész állapotban tárolt kommunikációs fragmentumok (= KF) óriási mennyiségével rendelkezik, amelyek összetételében rokon szóalakok is szerepelnek (Bańcerowski 2008: 129–50). A köztük meglévő számos kölcsönös összefüggés, egymásra való ráakodás, átszövődés, kontamináció az analógiák sűrű hálóját képezi. Így nem nehéz bármely ismert kifejezésből levezetni a rokon formák teljes „paradigmáját”, mivel minden egyes ilyen forma előhívja a többi is. Ennek következtében támad az az illúzió, mintha a beszélők minden szó és kifejezés paradigmáját a grammatikai szabályok alapján hoznák létre. Ennek azonban ellentmondani látszik az az elég egyszerű, de sajnos általában figyelmen kívül hagyott tény, hogy egy szó vagy az egész kifejezés paradigmájának a kommunikációs kivitelezése sohasem egyforma. A paradigma egyes tagjait azonnal felismerjük, más tagjait viszont úgy érzékeljük, mint többé vagy kevésbé természetesnek tűnő, elmosódott kontúrú alakokat. Lehetetlen olyan paradigmát találni, amelyben a tagok a beszélő nyelvi tevékenységében betöltött státusza egyenjogú lenne, és értelmüket, valamint használati körüket tekintve rendszeres, arányos, kölcsönös viszonyban lennének egymással. Ez azért van így, mert a nyelvhasználók valójában nem operálnak sem a paradigmákkal, sem pedig a paradigmák sémáival, hanem az ismert formálisan rokon kifejezések készletének a tartalmát veszik igénybe. Minden ilyen készlet egyéni jellegű, és egyik sem teljes a lehetséges rokon formákat tekintve. A kifejezések között fennálló kölcsönös viszony szükség esetén lehetővé teheti a kívánt modifikáció megvalósítását akkor is, ha az adott konkrét kifejezésre vonatkozóan az ilyen modifikáció nem szerepel az emlékezetben kész nyelvi tény formájában. Az asszociációs kölcsönhatások nemcsak formailag és használati körüket illetően módosíthatják kölcsönösen a KF-ok kontúrait, hanem ennek nyomán a KF-ok „össze is keveredhetnek” oly módon, hogy összetevőik a beszélő tudatában egy kaleidoszkópszerű egészet alkotnak. Ebből az anyagból a beszélő újabb és újabb kontaminációkat hoz létre, és ezzel együtt újabb figurákat is, amelyekben, bár „elnyújtott” formában, de jelen vannak az emlékezetben tartósan rögzült kiinduló KF-ok. Vegyük példaként a következő három stacionárius KF-ot:

- (1) *bámulatos a fejlődőképes gazdaság,*
- (2) *a gazdaság fejlődése bámulatba ejt,*
- (3) *a gazdaság nem fejlődőképes.*

Ezekből a kifejezésekből a többféle kontamináció, azaz az összekeveredés, összevegyülés eredményeképpen a nyelvi figurák egész halmaza jön létre. Ezek bármelyikének a fellelhető felsorolt fragmentumokból történő levezetését egyrészt általában lehetetlen pontosan meghatározni, másrészt pedig ez a levezetés különböző is lehet a különböző beszélők szubjektív értékelése szempontjából. Természetesen ezekben a kontaminációkban részt vehetnek más KF-ok is azokon kívül, amelyeket

¹ Az OTKA (TO4632 NYE) támogatásával készült. Jelen cikkünk A nyelv fogalma a nyelvhasználat tükrében című tanulmányunk folytatása (Nyr. 2008/2).

kiindulásként választottunk. Mindenesetre a létrejött szekvenciákban, bár különböző átrendezésben, de felismerhetjük a kiinduló három KF elemeit:

- (1) *a fejlődőképes gazdaság bámulatba ejt,*
- (2) *a gazdaság fejlődőképessége bámulatos,*
- (3) *a fejlődésre képes gazdaság bámulatos,*
- (4) *bámulatos, hogy milyen ennek a gazdaságnak a fejlődőképessége,*
- (5) *a gazdaság bámulatosan fejlődik,*
- (6) *nem minden gazdaságnak bámulatos a fejlődőképessége, de minden gazdaság képes fejlődni,*
- (7) *ennek a gazdaságnak a fejlődési képessége nem ejt bámulatba,*
- (8) *bámulatos, hogy állandóan növekszik ennek a gazdaságnak a fejlődési képessége,*
- (9) *nem minden gazdaság képes úgy fejlődni, hogy bámulatba ejtsen,*
- (...).

Nyilvánvaló, hogy ez a felsorolás messze nem teljes, és tulajdonképpen korlátlanul tovább folytatható, de a megadott példák is elégségesek ahhoz, hogy bizonyos következtetéseket levonhassunk arra vonatkozóan, hogy hogyan képezzük ezeket a KF-okat. A fellebb felsorolt kilenc kifejezésben, bár észleljük bennük a már korábban említett három kiinduló KF-ot, észrevehető, hogy a formájuk már más állapotot mutat, mivel „összekeveredtek” más KF-ok elemeivel. Láthatjuk tehát, hogy az analógia kitágítja, kinyújtja a kiinduló kifejezés képét, és így változik a kontúrja, de a kép egésze nem esik szét. A kontamináció viszont egy egészet alkot a különböző elemek összekeveredéséből és összekapcsolásából. Az új kifejezés értelme a számunkra abból áll, hogy felismerjük benne a jól ismert fragmentumokat, amelyek bár saját maguk formailag nem hasonlítanak az adott kifejezésre, de mégis felbukkannak benne szétszóró formában.

Amikor arról beszélünk, hogy az analógia és a kontamináció folyamatai átalakítják a nyelvi anyag stacionárius fragmentumait, nem arra gondolunk, hogy minden konkrét esetben (különösen a fellebb felsorolt példák esetében) csak az egyik folyamat érvényesül. Valószínű, hogy egy konkrét KF képzésében és értelmezésében részt vesz mind a kettő, de lehet, hogy ezenkívül valami más is közrejátszik. Valójában az analógia legkisebb modifikációja is képes aktiválni a tudatunkban a jól ismert és közvetlenül előhívott mintákon kívül a közvetett asszociációkat, mintázatokat is. Ezeknek is, a megismételhetetlen értelmeik egybeolvasztása révén, kétségkívül szerepük van minden kifejezés értelmi kompozíciójának a kialakításában.

A legösszetettebb nyelvi példákban is mindig felbukkannak, felismerhetővé válnak bizonyos kiinduló KF-ok. A köztük fennálló különbség tulajdonképpen abban rejlik, hogy az egyikben jobban dominál az analógia, a másikban pedig a kontamináció. Ennek a két tipikus folyamatnak a megkülönböztetése hasznos lehet nemcsak a nyelvi tények osztályozásában, hanem abban is, hogy bemutassuk a nyelvi gondolat működésének sokféleségét és dinamikusságát, amelynek révén az ismert nyelvi anyag alapján létrejönnek az újabb és újabb nyelvi figurák. A nyelvünkkel való efféle rutinjellegű operálás az ismert, az adott, az előző tapasztalatból eredő nyelvi tényeken alapul. Ezek az ismert tények viszont csak a folytonos, „szétfolyó” mozgásban léteznek. Minden ismert nyelvi objektumnak a kontúrjai elmosódnak, szétfolynak a végtelen képlékeny átalakulások mezőjében, új konfigurációk jönnek létre, amelyekben itt-ott felbukkannak az ismert objektumok, azaz a nyelvi létezésünk tapasztalataiban meggyökerezett KF-ok.

A képlékeny átalakulások mezőjében létrejött kifejezéseknek a természete nagyon is különböző lehet. A stacionárius fragmentumban megjelenhetnek például bizonyos eltolódások is, amelyek a beszéd folyamatában teljesen észrevehetetlenek maradhatnak, de lehetnek olyanok is, amelyek azzal a szándékolt céllal jöttek létre, hogy a megfelelő hatást váltsák ki bennünk. Az új KF-ok képzése és felfogása minden esetben a már ismert prototípusokra támaszkodik. A beszélő minden ismert ki-

fejezést olyan analógiás modifikációk, egymással való érintkezések és kapcsolódások egész hálójában lát, amelyben más kifejezések is szerepelnek. Ez a háló változhat az értelmi eltolódások és potenciális mozgások mezőjétől függően, amely mindig jelen van a beszédaktusok megvalósításakor. Vele együtt változik annak a konfigurációnak a környezete is, amelyben az ismert KF megjelent. Nyilvánvaló, hogy a beszélő nincsen teljesen tudatában annak, hogy valójában hogyan zajlanak ezek a folyamatok. Nem gondol azokra a kifejezésekre sem, amelyek utóhatásként felbukkannak a tudatában azzal a kifejezéssel kapcsolatosan, amelyre az adott pillanatban koncentrált. Minden, amit a beszélő tud, nem más, mint az, amit ő „megtudott” arról, hogy ebben az értelmi hálózatban valami megjelent, valami jelen van, és a nyelvi cselekvés eredményeképpen tovább bontakozik a nyelvi tudatában.

A fő kérdés az, hogy a beszélő az emlékezetében tárolt KF-ok óriási mennyiségéből hogyan képezi a tetszőleges hosszúságú újabb és újabb nyelvi képződményeket. Vegyük példaként a következő kiinduló KF-ot: *Érdemes elgondolkodni azon, hogy...* Ez a kifejezés azonnal aktiválja az emlékezetünkben lévő kész KF-ok egész sorát. Például:

- (1) *Érdemes elgondolkodni azon, hogy* milyen legyen a megoldás / *hogyan oldjuk meg ezt a kérdést / mit tegyünk ebben a helyzetben / vajon ez helyes lépés volt-e?* / ...
- (2) *Mindenképpen érdemes elgondolkodni azon, hogy* tulajdonképpen mi is történt?
- (3) *El kell gondolkodni azon, hogy* mi legyen / *ez jó volt-e?* / *helyesen választottunk / helyesen jártunk el / ezt érdemes folytatni / ...*

Természetesen, a valóságban a beszélők emlékezetében sokféle olyan kész állapotban lévő rokon fragmentum létezik, amelyek a szóban forgó kiinduló KF-nak nagy kiterjedésű asszociációs hátterét alkotják. A beszélők gondolata a nyelvi tevékenység különböző momentumaiban az emlékezet készletéből különböző fragmentumokat választhat, amelyek minden konkrét esetben azt a konkrét anyagot szolgáltatják, amelyből megszületik az adott összetett KF. Az asszociációs mező sokfélesége és képlékeny mozgékonyasága biztosítja a kívánt kommunikációs eredmény sikeres elérését.

Nézzük meg közelebbről, hogy milyen módon történik az, hogy a különböző KF-ok, amelyek mindegyikének saját önálló jelentése és saját kiterjesztése, terjedelme van, mégis egy egészet alkothatnak a létrehozott új kifejezés határain belül. Ez azért lehetséges, mert a kiinduló KF-ok összetételében közös komponensek szerepelnek, és ennek eredményeképpen a nyelvi anyag egyes darabjai úgy léteznek, mintha az egyik „rárakódna” a másikra. A kommunikációs fragmentumok összekapcsolódása a beszédben kölcsönös egybevegyülés, illetve „összenövés” formájában megy végbe, s ez a folyamat a nyelvi anyag közös részei mentén fejt ki az ilyen jellegű hatását. Így módon a szomszédos fragmentumok nemcsak egyszerűen lineárisan követik egymást, hanem egybefolynak, összenőnek egymással, és ennek következtében a létrejött új egység nem a diszkrét elemek halmazának, hanem olyan folytonos kontinuumnak tekinthető, amely magába abszorbeálja az összetevőit képező stacionárius kifejezéseket. Ezt a szomszédos fragmentumokból szervesen összenőtt kifejezést a beszélők közvetlenül úgy fogják fel, mint egészet, és ennek az egésznek az értelmét egy egységes nyelvi képként képzelik el, illetve fogják fel. Nem kell nekik az ily módon létrejött kifejezésnek az értelmét az összetevők külön értelmeinek az összeadásából levezetni, mivel ezek az összetevők már az új képződményben összenőttek, és ez az új képződmény ugyanolyan egységet és folytonosságot mutat, mint amely a nyelvi anyag minden más ismert KF-át is jellemzi.

Ha a beszélőnek az $X + Y + Z + Q + (...)$ szabály szerint kellene eljárni, tehát a lineárisan egymáshoz csatolt komponensekből kellene felépítenie a kívánt kifejezést, akkor minden esetben kényszerülne igénybe venni a megfelelő grammatikai-szemantikai szabályokat is. Például az ilyen egyszerű kifejezés esetében, mint *A professzor könyvet ír*, tudnia kellene, hogy az *ír* tárgyas ige, tehát ennek megfelelően a *könyv*, mint tárgy tárgyesetbe kerül, és hogy ebben a konkrét esetben az ige a folyamatos cselekvést fejezi ki jelen időben, egyes számban és harmadik személyben. Ezen kívül

tudnia kellene azt is, hogy az *ír* igének más vonzata is lehet, például: *ceruzával ír, papíron ír stb.* Tudomása kell, hogy legyen az *ír* teljes alanyi és tárgyi ragozási paradigmájáról is stb. Erre az eljárásra azonban egyszerűen sem a beszélőnek, sem pedig a hallgatónak nincs szüksége. A nyelvi tevékenységükben, az egyes kivételes eseteket leszámítva, azért nem folyamodnak a grammatikai-szemantikai szabályokhoz, mert az emlékezetükben már létezik a helyesen felépített fragmentumok óriási mennyisége. A beszélők feladata csak abban áll, hogy ezeket a kész állapotban lévő fragmentumokat közelebb hozzák egymáshoz oly módon, hogy a létrejött képződmény egészként, olyan benyomást keltsen, hogy a kifejezés helyes és értelmes. Azért ahhoz, hogy a beszélő létrehozassa a *A professzor könyvet ír* szekvenciát, nincs szüksége a feljebb felsorolt metanyelvi ismeretekre, hiszen már rendelkezik a kész fragmentumokkal: *a professzor ír és könyvet ír.* Az összetett kifejezés olyan egységet alkot, amelyet nem lehet mechanikusan széttagolni. A létrejött egésznek a tulajdonságai nem azonosak azoknak a külön összetevőknek a tulajdonságaival, amelyek részei lettek az egésznek az „összeolvadás” előtt. Az „összeolvadás” effektusa olyan egyedi nyelvi figurákat hoz létre, amelyek kontúrjában az emlékezetből előhívott kiinduló KF-ok úgy bukkannak elő elmosódott formában, mintha itt-ott „villognának” az új képződmény szövetének „összeolvasztott” helyein. Ahhoz, hogy elkülöníthessük benne azt az elsődleges anyagot, amelyből az egészet képeztük, valamint azt az elsődleges formát, amellyel ez az anyag rendelkezik az emlékezet konglomerátumában (amennyire ez egyáltalán lehetséges a dinamikus változékonyság és képlékenység miatt), komoly figyelem-összpontosításra van szükségünk. Ezzel együtt, amikor a KF-ok „belenőnek” az új összetett kifejezés szövetébe, bár módosulnak a tulajdonságai, de nem oldódnak bele teljesen. Azok a KF-ok, amelyek részt vesznek a kifejezés kibontakozási folyamatában, minden mó-

dosítás, átalakítás és redukció ellenére, mégis ilyen vagy olyan formában, de jelen vannak benne bizonyos visszaulások révén. A létrejött kifejezés felszínén fel lehet ismerni azoknak az ismert nyelvi „objektumoknak” az egyes részecskéit, amelyek azokra a KF-okra utalnak, amelyek „összeolvadtak” egy egészbe. Az ily módon keletkezett kifejezés egyidejűleg „ismertnek” és „újnak” is tekinthető, amely teljes egészében a KF-okból áll, és semmi olyan sincs benne, amely nem utalna vissza az előző tapasztalatból származó, ismert nyelvi „objektumokra”. Ha a KF-ok az adott kifejezésben, megőrizve a saját önállóságukat, egymás után szerepelnének, akkor az egésznek az értelme is a különálló értelmek summájából tevődne össze. De itt nem erről van szó, hanem arról, hogy a kiinduló fragmentumok nem az eredeti formájukban szerepelnek az adott kifejezésben, hanem fúzióban, és az ilyen fúzióknak a konfigurációja minden alkalommal újból és újból megteremtődik. Amikor a következő kifejezést megalkotjuk, rögtönzünk, és a kommunikációs célnak megfelelően olyan fragmentumokat választunk ki, amelyek természetes módon összeférnek egy egészben. Minden beszédaktus sikere abban rejlik, hogy mennyire sikerült kiválasztani az olyan KF-okat, amelyek leginkább alkalmasak az összenövésre.

A KF-ok egy kifejezésben történő összenövését jelentősen elősegíti a bennük szereplő közös komponens jelenléte, mint például a feljebb említett *A professzor könyvet ír* szekvencia esetében az emlékezetben tárolt *a professzor ír és könyvet ír* két kész KF, amely pontosan ugyanazt az elemet tartalmazza, nevezetesen az *ír* szót. Más részről viszont, amikor két KF között csak megközelítőleg hasonló közös rész szerepel, amelyeknek a teljes azonosságát csak különféle modifikációk útján lehet elérni, az összenövési folyamat nyilván bonyolultabbá válik.

A két KF összenövését és további kibontakozását megkönnyíti a mind a kettőben megnyilvánuló hasonló valencijelenség is. Minden KF saját kibontakozási potenciállal rendelkezik, amely nemcsak a közvetlenül hozzátapadó komponensekre, hanem a tőle távolabbra eső tematikus asszociációkra is kiterjed. Ha a két KF nagymértékben hasonló vagy azonos kibontakozási potenciállal rendelkezik, akkor az egy egészbe történő összefűzése természetesnek és magától értetődőnek tűnik. Például a *most érdemes* és *érdemes megvitatni* két KF az emlékezetben különféle asszociációkat ébresztenek, amelyeknek nagy része hasonló vagy teljesen azonos is lehet. A *most érdemes* kifeje-

zés szoros kapcsolatban áll az olyan hasonló szokásos kifejezésekkel, mint például: *most kell, most szükséges, most aktuális, most következik, most itt az ideje, most nélkülözhetetlen, most időszerű, most esedékes* stb. Az *érdemes megvitatni* KF-hoz a vele szoros összefüggésben lévő KF-ok egész mezője kapcsolódik: *meg kell vitatni, szükséges megvitatni, érdemes megvilágítani, meg kell világítani, érdemes megállapítani, érdemes befejezni, szükséges rámutatni, rá kell mutatni* stb. A KF-ok között reálisan bekövetkezett összeolvadást mindig a potenciális lehetőségek háttérében észleljük, ez pedig megkönnyíti mind a beszélőnek, mind pedig a hallgatónak a sikeres nyelvhasználatot.

A felsorolt KF-ok a nyelvi emlékezetünk felszínére könnyedén hívhatják elő az őket inkorporáló kibővített szekvenciákat is, például:

Most érdemes foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy...

Érdemes megvitatni azt a kérdést, hogy...

Most érdemes meghatározni, hogy mi legyen a teendő...

Érdemes megvitatni, hogy mi legyen a teendő...

Most érdemes elgondolkodni azon, hogy mi az oka annak, hogy már régóta nincsenek eredmények...

Érdemes megvitatni azt a helyzetet, hogy mi az oka annak, hogy már régóta nincsenek eredmények...

Ahhoz, hogy a két KF egy egésszé álljon össze, nem elégséges a közös rész jelenléte. Ebben a folyamatban nemcsak a sokoldalú és igen finoman zajló kölcsönös formai átszövődések mennek végbe, hanem egyidejűleg megjelenik az általuk előidézett asszociációs mezők egész sora, valamint a további potenciális kibontakozási lehetőségek is. Abban az esetben viszont, ha a két KF egy közös résszel rendelkezik, de különböző tematikus és stíluszsférákhoz tartoznak, akkor ez ellentétet szülhet közöttük; megjelennek az egymásnak ellentmondó asszociációs mezők, és ennek megfelelően az egymástól különböző potenciális kibontakozási irányok is. Az ilyen KF-ok összeolvadása értemi és stílus-paradoxonhoz vezethet.

Érdemes megjegyezni, hogy a nyelvhasználat minőségére vonatkozó általános követelményeknek a szigorú figyelembevétele is bizonyos nehézséget okozhat a kiinduló KF-ok összeszövődésében és ennek kielégítő módon történő kialakításában. Minél gyorsabb tempóban zajlik a kommunikációs folyamat, minél nagyobb mértékben jelenik meg benne a nem formális, improvizáló tényező, amely megengedi a hanyag beszéd használatát is, minél nagyobb mértékben utal a beszédaktus egy közvetlen és a beszédpartnerek számára nyilvánvaló szituációra, annál inkább csökken az igény a nyelvi anyag pontos megmunkálására és ebben a KF-ok közötti illeszkedések helyes kivitelezésére. Ha a beszélők egymás után igen gyors ütemben hívják elő a nyelvi kifejezéseket, ha nincs idejük ellenőrizni a megszületett végeredményt, visszatérni az előző fragmentumokhoz, illetve arra sem, hogy az emlékezetükben következetesen átválogassák a lehetséges alternatívákat azzal a céllal, hogy a legmegfelelőbb megoldást válasszák ki, akkor ez azt jelenti, hogy vagy egyáltalán nem veszik észre, vagy szándékosan ignorálják a saját maguk által létrehozott deviáns szekvenciákat. Ennek ellenére a beszélők megsejtik a feltételezett eredményt akkor is, ha a létrehozott kifejezés csak megközelítőleg, illetve nem tökéletes formában felel meg ennek a végeredménynek. Abban az esetben viszont, ha fennállnak azok a feltételek, amelyek biztosítják a szöveg nyitottságát, tehát nagyobb mértékben nyújtanak lehetőséget ahhoz, hogy különféle megismételt, retrospektív, interpretációs műveleteket hajtsunk végre rajta, valamint figyelembe vesszük a kontextuális összefüggéseket is, akkor ez azt jelenti, hogy nagyobb körülménnyel járhatunk el a megfelelő KF-ok kiválasztásánál és összeillesztésénél. A szöveg megalkotója és a címzettjei ahhoz, hogy tudatosuljon bennük a szöveg értelme, „belegondolnak” a szövegbe, komponenseinek konfigurációiba, és ily módon rekonstruálják a benne rejlő képet. A normális, szokásos szituációban a KF-ok összeillesztése olyan simán és természetes módon történik, hogy maguk a beszélők sem tudnak teljes bizonyossággal

nyilatkozni arról, hogy valóban összeillesztették-e a két különböző KF-ot egy egész kifejezésbe, vagy ez az egész a beszédaktus elkezdése előtt már készen létezett az emlékezetükben ilyen formában. Tulajdonképpen az ilyen összeillesztések is nagyon könnyedén lerakódhatnak az emberi emlékezetben az egész nyelvi szubsztancia részeként, és többszöri használatuk után véglegesen át is mehetnek a KF-ok állandó állományába. Ez azt jelenti, hogy a KF-ok összeillesztésének a „varratai” annyira összenőttek, hogy alig észrevehetőek, vagy teljesen észrevétlenek maradnak. Ily módon a beszélők emlékezetében még egy új fragmentum jelenik meg a további használatnak a megszámálhatatlan következményével, kibontakozási lehetőségével, valamint más KF-okkal történő kölcsönhatással stb. Az efféle jelenségek a beszélő szubjektumot állandóan kísérik egész nyelvi létezése során.

Érdemes hozzátenni, hogy a kommunikációs folyamatban néha ügyetlenül, furcsán vagy helytelenül összeillesztett KF-oknak is pozitív hatása lehet a nyelvfejlődés szempontjából. A nyelvben semminek sincs abszolút, egyszer és mindenkorra meghatározott értéke vagy állapota. A KF-ok összeillesztésénél tapasztalt, a szokásostól, a normától eltérő vagy teljesen helytelen eljárás az egész kifejezést torzultá vagy nem egyértelművé, illetve értelmetlenné is teheti. Ennek az egésznek az értelmi képe eltorzul, különböző komponenseinek a valenciája nincs összhangban egymással, és ez lehetőséget ad a hamis interpretációra is. Az irodalomtörténetben olyan írókat is találhatunk, akiket a mindennapi értelemben olyanoknak tekintettek, mint akik „nem tudtak írni”, és mégis ezt az „írni nem tudásukat” az alkotói egyéniségük elválaszthatatlan részének tudták elismertetni.

Amikor a nyelvhasználatról van szó, a beszélők általában igyekeznek elkerülni azokat a külföldre, előre láthatatlan mellékhatásokat, amelyek képesek lennének deformálni az eredeti kommunikációs szándékukat. A mindennapi nyelvi tevékenységünkben azonban előfordulhat az is, hogy sokszor lehetetlen megkülönböztetni a spontán beszédben létrejött „balsikert” a másodlagos alkotói felhasználástól. Az adott nyelv- és kultúrközösségben elfogadott dialógus modellje viszont lehetőséget ad a létrehozott replikák módosítására, korrekciójára, illetve értelmüknek többféle módon történő interpretációjára is, például paródiaként, előre megfontolt nyelvi gesztusként vagy netán nyelvi játékként is stb., felhasználva ehhez a metainformációs lexikon megfelelő operátorait. Tudatában kell lenni azonban annak is, hogy az ilyen jellegű eljárásnak bizonyos társadalmi etikett által megszabott korlátai is vannak. Ezek figyelembe nem vétele előre láthatatlan és nemkívánatos következményekhez is vezethet. A beszélő a beszédaktus folyamatában mindig arra kényszerül, hogy az emlékezetéből a sokféle lehetőség közül csak azokat a KF-okat válassza ki és illessze össze, fuzionálja egy egészbe, amelyek a legjobban tükrözik kommunikációs alkotói szándékát. Hozzá lehet tenni azt is, hogy ez nem mindig szokott „teljes mértékben” sikerülni.

Szeretnék megjegyezni, hogy a KF-ok összeillesztése nem azonos a hagyományos értelemben vett szintaktikai összekapcsolással. A szóban forgó eszmefuttatásunkban nem az adott kifejezés komponenseinek az összekapcsolásáról, hanem azok fúziójáról, egybeolvadásáról, összenövéséről van szó, amikor minden komponens elveszíti azt a kiinduló állapotot, amelyben az emlékezetünkben tárolódott, tehát a saját önállóságát, és beleolvad valami egészbe, amelyet nem külön darabokból felépített szerkezetként, hanem egy egészként észlelünk. A szintaktikai konstrukció létrehozása a nyelvészeti modelltől függetlenül mindig az absztrakt struktúrából, sémából kiindulva egy konkrét realizációhoz vezet. A szintaktikai szabályoknak, mint bármilyen szabálynak, általánosított jellege van, azaz azok elvonatkoztatnak a nyelvhasználat konkrét egyedi aktusaitól. A szintaktikai struktúra a beszédaktusban csak akkor válhat önálló nyelvi ténnyé, ha megtestesül a megfelelő nyelvi anyagban. Ez olyan benyomást kelt, mintha a szintaktikai struktúra és a megtestesülése, azaz az absztrakt metanyelvi ismeret és annak konkrét realizálása a beszédben a nyelvi tevékenység két különböző, egymástól elkülönült síkján folyna. A valóságban azonban ez a nyelvi realizáció nem az absztrakttól a konkrét felé halad, hanem a konkréttól a konkrétig, azaz az emlékezetünkben tárolt konkrét, osztatlan KF-okból kiindulva az egyedi, megismételhetetlen nyelvi konfigurációk megteremtéséig, amelyek a KF-ok egymással való fúziójában jutnak kifejezésre. A KF-ok fúziójá-

nak a folyamatában a beszélők nem operálnak a nyelvi egységek logikai alapon történő általánosításának az osztályaival, illetve a megállapított típusok között megvalósuló különféle relációkkal, hanem mindig konkrét kifejezésekkel és konkrét döntésekkel van dolguk, s így jön létre az egy egészet alkotó, összetett képződmény. A kommunikációs tevékenység számtalan konkrét döntés eredménye. A konkrét kiinduló egységeken, amelyek előhívásával kezdődik a kifejezni szándékolt gondolat megtestesülése, végzett adaptációs és fúziós műveletek eredményeképpen létrejött kifejezésben elmosódik a határ a tudás és a tudás használata, valamint a nyelv és a nyelv használata között is. A beszélő tudása, nyelvi kompetenciája nem más, mint az emlékezetében tárolt KF-ok és használati mintájuknak az egy egészet alkotó óriási konglomerátuma. Más oldalról viszont e használati minták között minden újabb konkrét szituációban megvalósuló adaptálási folyamat újabb konfigurációk, újabb használati minták megjelenését idézi elő, amelyek közvetlen hatást gyakorolhatnak nemcsak az adott konkrét beszélő nyelvi tudatára, hanem az adott nyelvközösség többi tagjára is. Ha a nyelvi tevékenységet egy folytonos kibontakozási folyamatként fogjuk fel, akkor a „nyelvi kompetencia – nyelvi performancia (nyelvi végrehajtás)” megkülönböztetés, amelyet elsősorban a generatív nyelvészetben szokás alkalmazni, elveszíti az érvényességét.

Az eddigi eszmefuttatásunkban kísérletet tettünk arra, hogy nagy vonalakban leírjuk a nyelvhasználat valódi folyamatát. Választ kerestünk arra, hogy a beszélő a memóriájában tárolt nyelvi anyagból hogyan választja ki a megfelelő fragmentumokat, és ezeket a fragmentumokat hogyan illeszti össze egységes nyelvi egésszé, amelyet nyelvi kifejezésként észlelünk. Arra a megállapításra jutottunk, hogy ebben a folyamatban elsődleges nyelvi egységeknek a kommunikációs fragmentumokat kell tekinteni. A KF-ok a beszédaktusban a konkrét prototipikus minták alapján összenőhetnek, egybeolvadhatnak egy egészet alkotó nyelvi kifejezésbe. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a folyamat során a szó fogalma elveszíti az értelmét. Egyszerűen az általunk bemutatott nyelvi tevékenységnek a modelljében egész más a helye és a szerepe, mint a nyelv strukturális szempontú leírásában. A szót a számtalan asszociációs egybevetésnek és a beszélő által elsődlegesen és közvetlenül ismert nyelvi fragmentumok összenövésének másodlagos produktumaként kell értelmezni. Függetlenül attól, hogy a nyelvhasználó átválogatja-e vagy sem azokat a hasonló fragmentumokat, amelyek a beszéd kibontakozásában alternatív megoldást kínálnak neki, vagy igyekszik a két fragmentumot úgy illeszteni egymáshoz, hogy azok organikus egésszé nőjenek össze, akarva vagy akaratlanul, tudatosan vagy véletlenül észleli a szavakat, valamint a köztük megmutatkozó hasonlóságokat és különbségeket is. Az adott nyelvi szövegben a beszélő képes felismerni és elkülöníteni a szavakat mint diszkrét egységeket, és paradox módon ezt sokkal nagyobb sikerrel és bizonyossággal teszi meg, mint például az általa ismert KF-ok elkülönítését és felsorolását. Ennek a látszólagos paradoxonnak viszont, úgy véljük, megvan a maga értelme, hiszen a nyelvhasználó a nyelvi anyagban szereplő szavakat csak másodlagosan ismeri fel az elsődlegesen és közvetlenül ismert KF-ok alapján. Ily módon ezek az egységek (szavak) jobban felismerhetővé válnak, könnyebben el lehet őket különíteni és a különböző kritériumok figyelembevételével osztályozni, ellentétben az elsődleges nyelvi anyaggal, azaz a KF-okkal. Ilyenkor könnyen olyan illúzióknak támadhat, mintha a beszélő nyelvi tevékenysége során elsősorban ezekre az egységekre, azaz a szavakra támaszkodna, amelyek mindenki számára kézenfekvő nyelvi ténynek tűnnek. Ha azonban jól megfigyeljük a nyelvi szöveg mozgását, akkor első pillantásra észrevehetjük, hogy az „azonos” paradigmákat képező szóalakok közötti viszonyok mennyire messze állnak strukturális arányosságuktól, hogy milyen végtelennek látszó változásokon megy át „ugyanannak” a szónak a használata a különböző értelmi pályákon, és hogy minden ilyen esetben hogyan változik/változnak a szó által előhívott „jelentés” vagy „jelentések”, amelynek/amelyeknek a meghatározása az első pillantásra problémamentesnek tűnik. Ezenkívül észrevehetjük azt is, hogy a beszéd folyamatában mintha ugyanazt a mintát követő szóösszekapcsolások minden alkalommal más és más eredményhez vezetnének, különbözhetnek az elfogadottságuk, gördülékenységük és érthetőségük stb. szempontjából is. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nyelvi tevékenységünket nem lehet a szavak és alakjaik

ismeretének alapjaként tekinteni. Valójában a szavak és alakjaik a nyelvi tevékenységünknek csak másodlagos egységei a KF-okhoz képest.

A KF-ok és összeillesztéseik a beszélő tudatában különféle szellemi reagálást válthatnak ki. A nyelvi képek közvetítésével az összeillesztés következtében létrejött kifejezés vagy alávétődik a gondolat interpretációs tevékenységének, vagy a gondolat arra irányul, hogy testet öltjön az adott kifejezésben. Ha a beszélő tudatában megjelent a kifejezés képe, függetlenül attól, hogy ez a kép világos, homályos vagy csak vázlatos kontúrral rendelkezik, akkor ez azt jelenti, hogy a kifejezés felismertté vált, és megfelelő nyomot hagyott a tudatban. Az adott nyelvi kifejezés felismert képe úgy jelenik meg, mintha bevezetné ezt a kifejezést a beszélő nyelvi emlékezetének a világába, és amikor oda kerül, mint a vízbe dobott kő, kiváltja benne a különféle irányú rezonanciákat. Ily módon ez a kifejezés egybevetődik más KF-okkal, és magával hozva a saját asszociációs mezőit, kiterjesztési potenciálját, beleolvad a nyelvi emlékezet konglomerátumába. Olyan esetben viszont, ha a nyelvi kifejezés nem volt képes kiváltani a képi reakciót, egyértelműen az következik, hogy a kifejezés nem rögzült a tudatban, azaz semmilyen nyomot nem hagyott benne. Mint ismeretes, a beszédproduktió lineáris, ami azt jelenti, hogy a közlést alkotó komponensek csak egymás utáni sorrendben következhetnek. A beszédtevékenység lineáris jellegéből viszont az következik, hogy minden újabb lépés kiszorítja az előzőeket. Ezzel ellentétben az értelmezés folyamata nem ismer semmilyen korlátozást. A gondolat egyidejűleg többféle irányba is haladhat, és ezek a sokirányú pályák egy meghatározott helyen összefutnak, majd egy olyan egészbé integrálódnak, amelyet a beszélő az adott közlés értelmének észlel (Vigotszkij 1956: 372). Amikor a közlés kibontakozási folyamatában érintkezésbe kerülnek egymással a különálló kifejezések képei, azonnal adaptálódnak egymáshoz, megváltoztatják eredeti kontúryukat, és egybeolvadnak egy szintetizáló, általánosabb képbe.

Amikor az emlékezetünkől előhívunk például egy régebben lezajlott beszélgetést vagy egy elolvasott könyvnek a tartalmát, a mentális térben megnyílik előttünk a világ megfelelő fragmentumának a metaképe. Természetesen a mentális térben a gondolatunk különféle pályákon mozoghat a kép részei között is, az egyiktől a másikig. Ilyenkor sorra hívjuk elő az egyes személyeket, eseteket, szituációkat, visszaemlékezünk az egyes kifejezésekre, valamilyen témájú beszélgetésre stb. De ezekre a gondolati mozgásokra nem érvényesek sem az időbeli, sem pedig a lineáris korlátok. Akarva vagy akaratlanul egy pillanat alatt áthelyezhetjük magunkat az egyik pontról egy tetszőleges másikra, függetlenül a lineáris sorrendtől és a pontok közötti távolságtól, ugyanúgy, mint ahogy a tekintetünk minden irányból képes átsiklani az előttünk feltáruló tájon. A mentális kép komponenseivel különböző módon manipulálhatunk, összekeverhetjük egymással és más képekkel is, cserélhetjük azokkal stb.

A fentiek alapján is láthatjuk, hogy a nyelvi anyag percepciójakor igen fontos szerepet játszik a vizuális tényező. A nyelvi kifejezések percepciójukkor az emberi memóriában előhívják, aktiválják a megfelelő mentális képeket, és ily módon azok az interpretáló gondolat objektumává válnak (Bańcerowski 2006: 187–98). Az interpretáló gondolat tulajdonságaitól és munkájától függ, hogy az adott kifejezés milyen asszociációs, intellektuális, emocionális reakciókat vált ki a vevőben. A nyelvi kifejezés által kiváltott mentális kép meghatározhatatlan számú kelléket tartalmazhat, amelyek elválaszthatatlanok attól a környezettől, szituációtól, amelyben az adott kifejezés létrejött. Egy „rétnek” mint a széna termesztésére használt, fűvel benőtt területnek a képi reprezentációja magába foglalja az adott terepet is, például a domborzatot, a rétet körülvevő kerítést, fákat és bokrokat, a terület egyik oldalán folyó kis patakocskát, a partján álló és a békákra vadászó két golyát, és sok más, számtalan komponens és részletet is, amelyek együttvéve egységes képet alkotnak. E kép minden egyes komponense előtérbe kerülhet, külön figyelmet kelthet, és ez azonnal előhívja a nyelvi emlékezetből az ennek a képrészletnek megfelelő KF-okat. Ez viszont a kiinduló KF bővítéséhez vezet. Például: **vadvirágok a réten** → ezen a tavaszon kivételesen gyönyörűen kinyíltak a **vadvirágok a réten** → a kinyílt **vadvirágok a réten** úgy néztek ki, mint a csillagok az égen → ha nem lennének ezek a **vadvirágok a réten**, akkor az egész környék nagyon szomorúan és elhagyatottan nézne ki →

ma, vasárnap reggel, gyönyörű napsütésben élénk tárult ez a káprázatos látvány, a körülöttünk sok színben virágzó **vadvirágok a réten**, és az azon legelő tehenek, lovak és birkák stb. Nehéz eldönteni, hogy ebben a folyamatban mi okozza a kezdeti ingert: vajon a mentális kép váltja-e ki a megfelelő nyelvi reagálást, vagy az emlékezetünkben aktualizálódó, magára a mentális képre kivetített nyelvi anyag? Valószínű, hogy a figyelmünk középpontjába kerülő eredeti képnek az egyik részlete hívja elő a nyelvi emlékezetünkből a megfelelő KF-ot, és ezzel együtt aktiválja az asszociációs nyelvi mechanizmust is, amelynek hatására az adott KF egybevetődik más fragmentumokkal, egyre bővül az újabb és újabb kellékekkel, és így megszületik/megszületnek a teljesen új kifejezés/kifejezések vagy a nagyobb nyelvi egység is. A szóban forgó folyamatot elindíthatja a nyelvi inger is. A hallott, olvasott vagy esetleg véletlenül eszünkbe jutott valamilyen nyelvi kifejezés szintén kiváltja a megfelelő képi reakciót, amely az előzőekhez hasonlóan testet ölt a megfelelő KF-okban. Úgy tűnik, hogy a szóban forgó folyamat kétirányú: az egyik a nyelvi képtől a nyelvi kifejezéshez, a másik pedig fordított irányú, a nyelvi kifejezéstől a nyelvi képhez vezet.

A nyelvi kifejezés jellegének a meghatározása nagymértékben függ a kommunikációs térben elfoglalt helyétől is. Minden nyelvi közlés, legyen az rövid vagy hosszú, művészi vagy nem művészi, pillanatnyi replika vagy elbeszélés stb., Schmidt gondolatát követve, bizonyos szöveget, azaz nyelvi artefaktumot alkot, amely az ismert nyelvi anyag és az ismert eljárási módok alapján jött létre mint textuális egész (Schmidt 1973: 144). Feltételezik, hogy azok, akik számára ez a szöveg készült, adekvátan fognak reagálni a szöveg tartalmára és formájára. Más oldalról viszont, ahhoz, hogy tudatosítsuk magunkban a szöveg tartalmát, kénytelenek vagyunk ezt a nyelvi artefaktumot a saját gondolatunk mozgásába integrálni.

Minden egyén tudatában szüntelen mozgásban van mindenféle visszaemlékezés, asszociációk, analógiák, kontaminációk, reminiscenciák, anticipációk, találgatások, sejtések, előfeltevések, emocionális reakciók, értékelések, minősítések, analitikus általánosítások. Ezek a folyamatok nem kötődnek szorosan a megszületendő nyelvi kifejezéshez; egyidejűleg terjedhetnek a különböző, gyakran egymással ellentétes pályákon, és mint állandóan mozgó és határtalan közeg, csak folyamatosan körvonalazza a lineárisan kibontakozó nyelvi kifejezésnek a kontúrjait. Ezeknek a kontúroknak a jellege a beszélő saját jellemétől, az állandóan változó pillanatnyi kommunikációs állapotától és sok más előre nem sejthető tényezőtől is függ. Minden nyelvi közlés a beszélő szubjektum mentális világában történő létezésekor egyedi és megismételhetetlen objektum.

Vélhetően hasonló gondolati alkotómunkának a folyamata, bár különböző erőfeszítéssel és különböző nagyságú és minőségű végeredménnyel, mindenkor minden beszélőre jellemző, amikor valamit mondani akar, vagy a mások által létrehozott közlést megérteni, azaz rekonstruálni szeretné. A szóban forgó kommunikációs erőfeszítések eredményeiben, függetlenül az egyéni különbségektől, van valami közös is, amely egyesíti őket. Nevezetesen, az a szöveget jellemző jelenség, amely az önálló elemek egy egészbe történő egybefolyása, egybeolvadása következtében olyan minőségileg új eredményt hoz létre, amely sokkal több, mint az, amely az elemek egyszerű összekapcsolásából következne.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski, Janusz 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Nyr.* 130: 187–98.
- Bańcerowski, Janusz 2008. A nyelv fogalma a nyelvhasználat tükrében. *Nyr.* 132.
- Бурвикова Н. Д. 2007. Речевой фрагмент и методика русского языка как иностранного. *Вестник. Современный русский язык: функционирование и проблемы преподавания*. 21. Российский культурный центр. Венгерская ассоциация преподавателей русского языка и литературы. Будапешт. 15–8.
- Casey, S. Edward 1987. *Remembering: A Phenomenological Study*. Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis.

- Гаспаров Б. М. 1996. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. Новое Литературное Обозрение, Москва.
- Kiss Jenő 2008. A nyelvi változás – kutatói dilemmák. (2008. március 31-én az MTA Székházában megtartott székfoglaló előadás). *Mny.* 257–74.
- Леонтьев А. А. 1969. Язык, речь, речевая деятельность. Москва.
- Nyomárkay, István 2000. A hangváltozások klasszikus és modern interpretációi. *Nyr.* 124: 86–91.
- Paivio, Allan 1991. *Images in Mind: The Evolution of the Theory.* Harvester Wheatsheaf, New York–London.
- Петренко В. Ф., Нистратов А. А. 1981. «Коэффициенты образности, конкретности и ассоциативной значимости для 84 русских существительных». *Общение. Текст. Высказывание.* Москва.
- Richardson, T. E. John 1980. *Mental Imagery and Human Memory.* St. Martins, New York.
- Schmidt, J. Siegfried 1973. Texttheorie. Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation. Wilhelm Fink, München.
- Выготский Л. С. 1956. Избранные психологические исследования. Москва.

Bańcerowski Janusz

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

Fragments of communication as basic units of language use

This paper is a sequel to “The notion of ‘language’ in actual language use” by the same author (*Magyar Nyelvőr*, 2008/2: 129–150). It constitutes an attempt to describe the real process of language use, albeit in gross terms. The author comes to the conclusion that in that linguistic process, regulated by thinking, the role of primary linguistic units is performed by fragments of communication (FCs). In a speech act, and on the basis of concrete prototypical patterns, FCs can amalgamate into holistic linguistic expressions. However, this does not imply that the notion of ‘word’ loses its coherence in that process. Words are to be taken as secondary end products of numerous associative comparisons and of the amalgamation of FCs known primarily and directly for speakers.

FCs and their complexes may elicit various reactions in the mind of the speaker. An expression coming into being via linguistic images and from their amalgamations either undergoes the interpretative operation of thinking, or else thinking is directed at a thought being embodied in the given linguistic expression. In that way, that expression is compared with other FCs and, contributing its own fields of association, widens its own potential, and melts into the conglomerate of linguistic memory. Thoughts may proceed in various directions simultaneously and those multidirectional paths then come together at a certain point and get integrated into something that the listener perceives as the sense of what is being spoken. When images coming from distinct expressions come into contact with one another as communication unfolds, they immediately get adapted to each other, changing their original contours, and amalgamate into a synthetic and general image. Speakers can manipulate components of mental images in various ways, mixing them with one another and with components of other images, swap them, etc.